

Ειδικό άρθρο Special article

Σχολές γονέων: Εξέλιξη, δομή και περιεχόμενο

Λ. Κωνσταντινίδης,¹ Π. Γκόγκα²

¹Ελληνική Εταιρεία Γνωστικής Συμπεριφορικής Ψυχοθεραπείας (ΕΕΓΣΨ),

²Εταιρεία Ψυχικής Υγείας και Κοινωνικής Αποκατάστασης (ΕΨΥΚΑ), Θεσσαλονίκη

Ψυχιατρική 2015, 26:141–150

Ο θεσμός της εκπαίδευσης των γονέων δεν είναι κάτι το καινούργιο. Στη σημερινή εποχή, τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων ή σχολές γονέων όπως έχουν καθιερωθεί στην Ελλάδα, είναι δομημένα προγράμματα με συγκεκριμένη θεματολογία και καθορισμένους στόχους, έχουν ως απώτερο σκοπό την πρόληψη της ψυχικής υγείας του παιδιού και αποτελούν μια από τις ποικίλες παρεμβάσεις για γονείς. Απευθύνονται σε γονείς με παιδιά: βρεφικής, νηπιακής, παιδικής και εφηβικής ηλικίας και παρουσιάζουν αρκετές διαφορές ως προς τη μορφή, το περιεχόμενο, τον σκοπό και τη θεωρητική κατεύθυνση στην οποία βασίζονται. Υπάρχουν τρεις κατηγορίες προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων: (α) τα προγράμματα που απευθύνονται σε όλους τους γονείς του γενικού πληθυσμού, (β) τα προγράμματα που είναι σχεδιασμένα και εφαρμόζονται σε ειδικές ομάδες γονέων ή για ειδικό σκοπό και (γ) τα προγράμματα που απευθύνονται σε γονείς και παιδιά με συγκεκριμένα σοβαρά προβλήματα. Η έρευνα στον τομέα της εκπαίδευσης γονέων αναδεικνύει ότι, οι γνωστικο-συμπεριφορικές παρεμβάσεις συγκριτικά με άλλες παρεμβάσεις φαίνεται να είναι οι περισσότερο αποτελεσματικές. Προγράμματα εκπαίδευσης γονέων εφαρμόζονται σχεδόν σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας, όμως δυστυχώς τα δημοσιευμένα στοιχεία που υπάρχουν σχετικά με τη δομή, το περιεχόμενο, τη θεωρητική τους κατεύθυνση και την αποτελεσματικότητά τους είναι πολύ λίγα έως και ανύπαρκτα. Στην παρούσα εργασία, γίνεται μια προσπάθεια ανασκόπησης της βιβλιογραφίας σχετικά με την πορεία της ανάπτυξης των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων. Επίσης, ανασκοπούνται τα σημαντικότερα στοιχεία σχετικά με τις κατηγορίες των προγραμμάτων εκπαίδευσης. Επιπροσθέτως, δίνονται πληροφορίες σχετικά με τη δομή, το περιεχόμενο και το κόστος των προγραμμάτων αυτών. Τέλος, γίνεται αναφορά στα περισσότερο δημοφιλή προγράμματα με βάση την απήχυσή τους, όπως αυτά έχουν προκύψει από τα αποτελέσματα των ερευνών.

Λέξεις ευρητηρίου: Σχολές γονέων, εκπαίδευση γονέων, πρόληψη, γνωστική συμπεριφορική προσέγγιση.

Εισαγωγή

Τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων ή σχολές γονέων όπως ονομάζονται στην Ελλάδα, είναι προγράμματα που απευθύνονται σε γονείς βρεφών, νηπίων, παιδιών και εφήβων και στοχεύουν να βοηθήσουν τους γονείς να βελτιώσουν την επικοινωνία και τη σχέση με τα παιδιά τους και να εφοδιάσουν τους γονείς με μια σειρά από δεξιότητες αντιμετώπισης της αρνητικής συμπεριφοράς των παιδιών τους. Τα συγκεκριμένα προγράμματα είναι δομημένα έτσι ώστε να μπορούν να εφαρμοστούν από κατάλληλα εκπαιδευμένα άτομα διαφόρων ειδικοτήτων. Τα περισσότερα προγράμματα έχουν διάρκεια από 4 έως 22 εβδομάδες. Οι γονείς συμμετέχουν στις συναντήσεις κυρίως χωρίς τα παιδιά.^{1,2}

Τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων αποτελούν ένα κομμάτι μόνο των ποικίλων τρόπων υποστήριξης των γονέων.³ Άλλες παρεμβάσεις που μπορεί να είναι ωφέλιμες για τους γονείς είναι: τα ατομικά προγράμματα εκπαίδευσης γονέων, η ατομική συμβουλευτική, τα προγράμματα επίσκεψης στο σπίτι κ.ά.⁴

Βασικός στόχος των προγραμμάτων αυτών είναι η υποστήριξη και εκπαίδευση των γονέων ώστε να ασκήσουν αποτελεσματικά τον γονεϊκό τους ρόλο.⁵ Επίσης, στοχεύουν στη βελτίωση της ποιότητας της σχέσης γονέα-παιδιού,⁴ στη βελτίωση της ψυχικής υγείας της μητέρας και στη συναισθηματική και συμπεριφορική ρύθμιση των παιδιών.⁶ Τα προγράμματα αυτά είναι στην πλειονότητά τους δομημένα και έχουν συγκεκριμένη θεματολογία με καθορισμένους στόχους, αν και διαφοροποιούνται αρκετά ως προς τη μορφή, το περιεχόμενο, τον σκοπό, το μέγεθος και την κατεύθυνσή τους.⁵ Βασικός στόχος των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων είναι η πρόληψη, μιας και αποτελούν προγράμματα παρέμβασης ενός ευρύτερου πλαισίου πρωτογενούς πρόληψης της ψυχικής υγείας του ευρύτερου χώρου της αγωγής και προαγωγής της υγείας.⁷⁻¹³

Ιστορική ανασκόπηση των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων

Οι πρώτες ανησυχίες για το θέμα της εκπαίδευσης των γονέων παρουσιάστηκαν σε χώρες βιομηχανι-

κά αναπτυγμένες. Στην Αμερική το 1815, οι πρώτοι σύλλογοι γονέων αναφέρονται στην ανάγκη να ενημερωθούν οι γονείς για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους. Εκείνη την εποχή η διαπαιδαγώγηση είχε έναν αρκετά ακραίο και αυταρχικό χαρακτήρα.^{14,15} Το 1830 αρχίζουν να κυκλοφορούν έντυπα με τον τίτλο «ο βοηθός της μητέρας», τα οποία παρείχαν στους γονείς συμβουλές σαν ένα είδος έτοιμων συνταγών.²

Το 1888, ο ψυχολόγος Stanley Hall αναλαμβάνει την οργάνωση προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων και των αντίστοιχων συμβουλευτικών κέντρων. Μετά το 1922, αρχίζουν να αναπτύσσονται στην Ευρώπη ειδικά συμβουλευτικά κέντρα για γονείς και παιδαγωγούς. Το ίδιο χρονικό διάστημα, ο Dr G. Heuyer οργανώνει το «σχολείο για γονείς» στην Ιατρική Σχολή της Σορβόνης στο Παρίσι.¹⁶

Το 1928, αναπτύσσονται οι σχολές γονέων στο Παρίσι.² Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Rockefeller χρηματοδοτούν αυτές τις μορφωτικές κατευθύνσεις, οι οποίες παίρνουν από τότε μεγάλη έκταση. Σήμερα, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής λειτουργεί το Εθνικό Συμβούλιο για την Επιμόρφωση των Γονέων με αποστολή την οργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων για γονείς.^{2,17}

Στη μεταπολεμική περίοδο, η εκπαίδευση των γονέων αλλάζει νοοτροπία και από αυταρχική γίνεται περισσότερο ανθρωπιστική,^{18,19} λόγω της εδραίωσης της έρευνας για τις επιπτώσεις της γονεϊκής λειτουργίας στην ανάπτυξη του παιδιού.^{20,21} Το 1964 ιδρύεται η Διεθνής Ένωση για την επιμόρφωση των Γονέων. Στα ιδρυτικά μέλη συμπεριλαμβάνεται και η χώρα μας.²²

Η εκπαίδευση των γονέων σε ομάδες ξεκινά ουσιαστικά στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και στο Ηνωμένο Βασίλειο, βασιζόμενη κυρίως στη συμπεριφορική προσέγγιση και μέσα στις επόμενες δύο δεκαετίες αναπτύσσεται ραγδαία σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο.²³ Από τότε έως και σήμερα, λειτουργούν πολλά προγράμματα, όπως το Incredible Years και το Triple-P, που εφαρμόζονται από διάφορους κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς.²⁴⁻²⁶

Στη χώρα μας, η συμβουλευτική προς τις «μητέρες», ξεκίνησε πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με

πρωτοβουλία των Απ. Δοξιάδη και Αικ. Φράγκου. Η συστηματική επιμόρφωση των γονέων άρχισε με τη λειτουργία της πρώτης σχολής γονέων τον Ιανουάριο του 1962, από ιδιωτική πρωτοβουλία της ψυχολόγου Μαρίας Χουρδάκη. Ακολούθησε η ίδρυση και λειτουργία και άλλων προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων και σε άλλες περιοχές και σήμερα ο θεσμός έχει επεκταθεί σε όλη την Ελλάδα.²² Από το 1974 ο θεσμός βρήκε μεγάλη απήχηση και οργανώθηκε στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης.²⁷

Βασικός σκοπός των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων

Στο παρελθόν, η εκπαίδευση των γονέων προσανατολιζόταν στο να δοθούν στους γονείς συμβουλές σχετικά με τη σίτιση, την υγιεινή και την πρόληψη ατυχήματος του παιδιού. Προσφάτως, το ενδιαφέρον στράφηκε στους κοινωνικούς και συναισθηματικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη του παιδιού.²⁸

Τον 19ο αιώνα, το ενδιαφέρον αυτών των προσπαθειών ήταν επικεντρωμένο κυρίως σε θέματα ανάπτυξης του παιδιού σχετικά με την ηθική και τη θρησκεία. Τον 20ό αιώνα το ενδιαφέρον στράφηκε σε θέματα της ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών. Με τον καιρό προστέθηκαν και άλλα θέματα, όπως η σωματική και ψυχική υγεία του παιδιού και αργότερα η γνωστική ανάπτυξη του παιδιού.²⁹

Τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων κυρίως στοχεύουν: (α) να βοηθήσουν τους γονείς να αναπτύξουν ποικιλία δεξιοτήτων, ώστε να εντοπίζουν, να ορίζουν, να παρατηρούν και να αντιμετωπίζουν την αρνητική συμπεριφορά των παιδιών τους και (β) να επιφέρουν περισσότερη σε βάθος αλλαγή στις οικογενειακές σχέσεις. Οι δύο αυτοί στόχοι δεν αποκλείουν ο ένας τον άλλον. Ο τελικός στόχος είναι να νιώσει ο γονέας περισσότερο σίγουρος για τον ρόλο του και να γίνει «ειδικός» στην επίλυση των προβλημάτων του.^{1,30}

Αυτοί οι στόχοι επιτυγχάνονται μέσα από την εκπαίδευση των γονέων, ώστε: (α) να συνεργάζονται με τα παιδιά τους στην επίλυση των προβλημάτων, (β) να βοηθούν τα παιδιά τους στην αναγνώριση και συμφιλίωση με τα συναισθήματά τους, (γ) να μπορούν να ακούν τα παιδιά τους, (δ) να χρησιμοποιούν

τον έπαινο και να διαπραγματεύονται με τα παιδιά τους ώστε να βρίσκουν εναλλακτικές λύσεις της τιμωρίας, (ε) να παροτρύνουν τα παιδιά τους να είναι αυτόνομα και υπεύθυνα και (στ) να μπορούν να κάνουν αναδρομή στις δικές τους παιδικές εμπειρίες διαπαιδαγώγησης από τους γονείς τους.⁵

Δομή και περιεχόμενο των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων

Τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων παρουσιάζουν αρκετές διαφορές. Ορισμένα διαρκούν για έναν χρόνο και άλλα είναι πιο σύντομα σε διάρκεια. Ορισμένα προγράμματα προϋποθέτουν οικονομική συμμετοχή από τους γονείς και ορισμένα προσφέρονται δωρεάν. Άλλα, υλοποιούνται από ειδικευμένο αμειβόμενο προσωπικό και άλλα από εθελοντές. Άλλα πραγματοποιούνται σε σταθερή βάση και άλλα μετά από κάποιο αίτημα. Άλλα, είναι ατομικά (κυρίως θεραπευτικά) και άλλα ομαδικά.⁴ Συνήθως, σε κάθε ομάδα συμμετέχουν 8 έως και 12 γονείς και το πρόγραμμα ολοκληρώνεται σε 8 έως και 12 εβδομαδιαίες συναντήσεις διάρκειας 2 ωρών η κάθε μία.²⁸ Σήμερα, τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων εφαρμόζονται στην Ελλάδα, ως μια κατηγορία προγραμμάτων πρόληψης, κυρίως από τους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων των σχολείων, τους Δήμους, ορισμένους ιδιωτικούς φορείς, τα Κέντρα Πρόληψης του ΟΚΑΝΑ, το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΙΔΕΚΕ) αρχικά, και το Ίδρυμα Νεολαίας και Διά Βίου Μάθησης (ΙΝΕΔΙΒΙΜ) στη συνέχεια. Επίσης, οι περισσότερες παιδοψυχιατρικές υπηρεσίες είτε στα πλαίσια Ιατροπαιδαγωγικών Κέντρων είτε σε τμήματα Νοσοκομείων προτείνουν προγράμματα γονέων που απευθύνονται σε συγκεκριμένα προβλήματα ή συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες.¹²

Το κόστος, τα οφέλη και το ποσοστό συμμετοχής των γονέων

Στην Ελλάδα, ο μεγαλύτερος αριθμός των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων προσφέρονται δωρεάν στους γονείς, σε αντίθεση με χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο όπου το κόστος συμμετοχής για τους γονείς ορισμένες φορές είναι μεγάλο και ποικίλει ανάλογα με το είδος του προγράμματος. Όταν ειδικά πρόκειται για προγράμματα εκπαίδευ-

σης γονέων τα οποία απευθύνονται σε γονείς με παιδιά που παρουσιάζουν κάποιο πρόβλημα, όπως αυτό της Εναντιωτικής Προκλητικής Διαταραχής, το κόστος είναι αρκετά μεγάλο. Παρόλο που τα προγράμματα αυτά έχουν αυξηθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια, εντούτοις, εξυπηρετούν τις ανάγκες μικρού ποσοστού γονέων οι οποίοι τελικά συμμετέχουν σε αυτά. Στο Ηνωμένο Βασίλειο για παράδειγμα, δεν υπάρχει κάλυψη όλων των περιοχών. Υπολογίζεται ότι στα προγράμματα αυτά μπορούν και συμμετέχουν 28.000 περίπου γονείς τον χρόνο, δηλαδή, το 4% περίπου των γονέων.³⁰ Για το τι ισχύει στην Ελλάδα στον τομέα αυτόν, δεν υπάρχουν δημοσιευμένες μελέτες. Η πλειοψηφία όμως των γονέων θεωρεί αναγκαία την ύπαρξη των προγραμμάτων εκπαίδευσης προκειμένου να ενημερωθούν και να εκπαιδευτούν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της παιδικής ηλικίας.²⁸ Η εκπαίδευση των γονέων είναι προτιμότερο να ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, πριν ακόμη τα μικρά προβλήματα εξελιχθούν σε πολύ σημαντικές δυσκολίες για το παιδί και την οικογένειά του.³¹

Υπάρχει η πεποίθηση ότι η έγκαιρη αυτή παρέμβαση θα μπορούσε να επιφέρει κοινωνικά και κατ'επέκταση οικονομικά οφέλη μέσω της μείωσης της κακομεταχείρισης των παιδιών από τους γονείς, της παραβατικότητας και της σχολικής αποτυχίας. Έτσι, θα μπορούσε να γίνει εξοικονόμηση πόρων από τους φόρους, να μειωθεί η ανάγκη για θεραπευτικές παρεμβάσεις, να μειωθεί η εγκληματικότητα, και να αυξηθεί η παραγωγικότητα. Όμως τα αποτελέσματα των ερευνών στον τομέα αυτόν δεν ενισχύουν προς το παρόν τέτοιου είδους υπολογισμούς.³²

Κατηγορίες των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων

Τα περισσότερα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων απευθύνονται σε γονείς με παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, από 3 έως και 12 ετών. Στον σχεδιασμό αυτών των προγραμμάτων, βασίζονται και τα προγράμματα που απευθύνονται σε γονείς με παιδιά μικρότερης ηλικίας.³³ Γενικά, τα προγράμματα απευθύνονται σε γονείς ή μέλλοντες γονείς ή σε ο-

ποιοδήποτε άτομο έχει αναλάβει τη φροντίδα και τη διαπαιδαγώγηση του παιδιού.⁴

Στην πλειονότητά τους, οι γονείς που συμμετέχουν στα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων είναι μητέρες της μεσαίας τάξης.^{4,30,34} Παρά το ότι και οι δύο γονείς, μητέρα και πατέρα, παίζουν σημαντικό ρόλο για την κοινωνική, συναισθηματική και ψυχική ανάπτυξη του παιδιού,³⁵ λίγα προγράμματα προσελκύουν πατέρες. Το κυρίως βάρος της εκπαίδευσης των γονέων το αναλαμβάνουν οι μητέρες.^{4,30,36} Ορισμένοι ερευνητές δεν θεωρούν τη συμμετοχή του πατέρα απαραίτητη,^{37,38} ενώ άλλοι θεωρούν ότι η συμμετοχή του πατέρα επιφέρει καλύτερα αποτελέσματα.^{36,39} Οι Lundahl et al⁴⁰ αναφέρουν ότι παρόλο που οι πατέρες ωφελούνται λιγότερο από τα προγράμματα εκπαίδευσης από ό,τι οι μητέρες, θα πρέπει να ενθαρρύνεται η συμμετοχή τους σε αυτά, επειδή ως έναν βαθμό η συμμετοχή του πατέρα στα προγράμματα αυξάνει την αποτελεσματικότητά τους. Όμως, τονίζουν ότι ο τομέας αυτός θέλει παραπάνω διερεύνηση.⁴⁰⁻⁴²

Ορισμένα προγράμματα είναι ανοιχτά για όλους τους γονείς. Υπάρχουν όμως και προγράμματα που απευθύνονται σε γονείς οι οποίοι αντιμετωπίζουν κάποιο συγκεκριμένο πρόβλημα με το παιδί τους. Γενικά, οι βιβλιογραφικές αναφορές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι κατηγορίες των προγραμμάτων πρόληψης μέσω της εκπαίδευσης των γονέων, με βάση τους γονείς στους οποίους απευθύνονται τα προγράμματα αυτά, είναι τρεις.^{4,5,7,28,30,43-46}

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα γενικά προγράμματα,⁴⁶⁻⁴⁸ που απευθύνονται σε γονείς οι οποίοι επιθυμούν να βελτιώσουν τον τρόπο διαπαιδαγώγησης, να αναπτύξουν θετικές σχέσεις με τα παιδιά τους και να διδαχθούν πρόσθετες μεθόδους πειθαρχίας και αποτελεσματικούς τρόπους επικοινωνίας.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τα εκλεκτικά προγράμματα, που είναι σχεδιασμένα και εφαρμόζονται σε ειδικές ομάδες γονέων όπως, οι γονείς με υιοθετημένα παιδιά,⁴⁹ οι γονείς με παιδιά εφηβικής ηλικίας,⁵⁰ οι εξαρτημένες μητέρες,⁵¹ οι έφηβοι γονείς,⁴⁴ οι γονείς συγκεκριμένης εθνικότητας-μειονότητας ή οι γονείς που κατοικούν σε υποβαθμισμένες περιοχές,⁴⁴ οι μονογονεϊκές οικογένειες,⁵² οι γονείς με χαμηλό εισόδημα,^{53,54} οι ανάδοχοι γονείς ή για ειδικό

σκοπό όπως, η βελτίωση της συμπεριφοράς και της προσοχής των παιδιών στο σχολείο,⁵⁵ η πρόληψη της χρήσης του τσιγάρου, του αλκοόλ και των ουσιών,⁵⁶ η μείωση του άγχους των γονέων που αντιμετωπίζουν πρόωρη γέννα,⁵⁷ η εκπαίδευση των ζευγαριών που αποκτούν το πρώτο τους παιδί.^{35,58}

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τα ειδικά προγράμματα, που απευθύνονται σε γονείς οι οποίοι έχουν χαμηλό αυτοσεβασμό και πολλαπλά προβλήματα ή σε γονείς των οποίων τα παιδιά εμφανίζουν συγκεκριμένα προβλήματα όπως, η Διαταραχή Ελαττωματικής Προσοχής/Υπερκινητικότητα,⁵⁹ τα προβλήματα διαγωγής,^{9,60} η Εναντιωτική Προκλητική Διαταραχή,^{1,61} οι διαταραχές του φάσματος του Αυτισμού,⁶² η αντικοινωνική συμπεριφορά και η εγκληματικότητα^{43,63} και γενικότερα η βίαιη συμπεριφορά,⁶⁴ η κακοποίηση και κακομεταχείριση,^{43,65} η χρόνια νόσος⁶⁶ και άλλα.

Προκειμένου να δούμε το περιεχόμενο των προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων που εφαρμόζονται ανά τον κόσμο, είναι χρήσιμο να προσπαθήσουμε να τα κατηγοριοποιήσουμε με βάση τη θεωρητική κατεύθυνση που το κάθε ένα ακολουθεί.

Συνήθως, τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων διαχωρίζονται ως προς τον προσανατολισμό τους, σε αυτά που είναι προσανατολισμένα στη σχέση γονέα-παιδιού (ανθρωπιστικά) και σε αυτά που έχουν έναν συμπεριφορικό προσανατολισμό (συμπεριφορικά), αν και υπάρχουν και προγράμματα που βασίζονται και στις δύο προσεγγίσεις. Στα προγράμματα που είναι προσανατολισμένα στη σχέση γονέα-παιδιού, ανήκουν τα προγράμματα που βασίζονται στη θεωρία της προσκόλλησης, στην ψυχαναλυτική θεωρία και τη θεωρία των οικογενειακών συστημάτων. Στα προγράμματα συμπεριφορικής προσέγγισης ανήκουν τα προγράμματα που βασίζονται στη γνωστική συμπεριφορική θεωρία και τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης.^{1,5,67,68} Σε αντίθεση με τα προγράμματα που βασίζονται κυρίως στη συμπεριφορική προσέγγιση, τα οποία έχουν να επιδείξουν πληθώρα σημαντικών ερευνητικών δεδομένων που αποδεικνύουν την αποτελεσματικότητά τους, τα προγράμματα που είναι προσανατολισμένα στη σχέση γονέα-παιδιού δεν έχουν να επιδείξουν ιδιαίτερα σημαντικά ερευνητικά αποτελέσματα στον

τομέα αυτόν.⁶⁸ Το ίδιο αποτελεσματικά φαίνεται να είναι και τα προγράμματα που βασίζονται κυρίως στην κοινωνική θεωρία της μάθησης.⁶⁹

Από τον πολύ μεγάλο αριθμό προγραμμάτων εκπαίδευσης γονέων που εφαρμόζονται ανά τον κόσμο, τα προγράμματα Incredible Years⁷⁰ και Triple-P⁷¹ τυχάνουν ενθαρρυντικών αποτελεσμάτων ως προς την αποτελεσματικότητά τους.^{26,58} Άλλα δημοφιλή προγράμματα, όπως το STEP⁷² το PET⁷³ και το Active Parenting,⁷⁴ υπήρξαν αντικείμενο, κατά τη δεκαετία του 1990, έντονης κριτικής για την έλλειψη εμπειρικών στοιχείων μέσω ερευνών σχετικά με την αποτελεσματικότητά τους.^{75,76} Το PET έχει δεχθεί έντονη κριτική σχετικά και με τα αποτελέσματα που επιφέρει στους γονείς που το παρακολουθούν.^{77,78}

Τα βασικότερα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων

Το πρόγραμμα Incredible Years δημιουργήθηκε από την Carolyn H. Webster-Stratton το 1981, έχει ως έδρα την Ουάσιγκτον των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και εφαρμόζεται εντατικά και σε τουλάχιστον 10 άλλες χώρες. Το βασικό θεωρητικό υπόβαθρο του προγράμματος βασίζεται στη γνωστική και κοινωνικο-γνωστική θεωρία και ιδιαίτερα στη θεωρία του Patterson και του Bandura.⁷⁰ Το πρόγραμμα Incredible Years εφαρμόζεται πρόσφατα και στη χώρα μας, και συγκεκριμένα στην Παιδοψυχιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Νοσοκομείο Παίδων «Η Αγία Σοφία».

Το πρόγραμμα Triple-P (Positive Parenting Programme) δημιουργήθηκε από τους Sanders MR et al στο Πανεπιστήμιο Queensland της Αυστραλίας το 1977. Όπως και το Incredible Years, έτσι και το Triple-P έχει τη μορφή μιας συμπεριφορικής οικογενειακής παρέμβασης βασισμένης κυρίως στις αρχές της κοινωνικής θεωρίας της μάθησης του Patterson.⁷¹

Το πρόγραμμα STEP (Systematic Training for Effective Parenting) πήρε το όνομά του και δημιουργήθηκε από τους Don C. Dinkmeyer και Gary D. McKay στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Βασίζεται στη θεωρία του Alfred Adler και του Rudolf Dreikurs.⁷²

Το πρόγραμμα PET (Parent Effectiveness Training) δημιουργήθηκε από τον Thomas Gordon το 1962

και έπειτα από αλλαγές έφτασε στην τελική σημερινή του μορφή το 2006. Βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στη θεωρία του ιδρυτή του προγράμματος, τη θεωρία του Gordon, η οποία είναι επηρεασμένη από την πελατοκεντρική προσέγγιση του Carl Rogers.⁷³ Το πρόγραμμα εφαρμόζεται σε πολλές χώρες μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα.

Το πρόγραμμα Active Parenting δημιουργήθηκε από τον Michael H. Porkin και εφαρμόζεται διεθνώς σε χώρες όπως η Αμερική, ο Καναδάς, η Ιαπωνία, η Κορέα και η Σουηδία. Το πρόγραμμα είναι Αντλεριανής κατεύθυνσης και στοχεύει στην ενίσχυση των δεξιοτήτων των γονέων.⁷⁴ Ο εκπαιδευμένος συντονιστής ακολουθεί έναν συγκεκριμένο οδηγό εκπαίδευσης. Το ίδιο συμβαίνει και με τους γονείς.

Συζήτηση-Συμπεράσματα

Στην εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπησή τους οι Moran, Ghate και van der Merwe⁷⁹ αναφέρουν ότι, τα συμπεριφορικά προγράμματα εκπαίδευσης γονέων βοηθούν τους γονείς, όμως γενικά, χρειάζεται περισσότερη έρευνα για τη μακροπρόθεσμη αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αυτών και σημειώνουν ότι, για τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων που απευθύνονται στον γενικό πληθυσμό, τα ερευνητικά στοιχεία είναι πολύ λίγα. Κρίνεται επομένως αναγκαία η διεξαγωγή τυχαιοποιημένων ελεγχόμενων μελετών προκειμένου να μπορεί να διαπιστωθεί, τι βοηθάει τους γονείς και τι δεν βοηθάει και τι χρειάζεται να αλλάξει σχετικά με τα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων.

Παρόλο που όλοι οι γονείς μπορούν να ωφεληθούν, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ζωής των παιδιών τους από τις σχολές γονέων, τα περισσότερα προγράμματα προσφέρονται σε οικογένειες υψηλού ή πολύ υψηλού κινδύνου.³ Όμως, τα προγράμματα που απευθύνονται στον γενικό πληθυσμό ενδεχομένως να προσελκύσουν γονείς που στην πλειονότητά τους τα έχουν πραγματικά ανάγκη και οι οποίοι μπορούν να συμμετάσχουν σε αυτά μαζί με γονείς που δεν τα έχουν και τόσο ανάγκη και τελικά να ωφεληθούν όλοι στον ίδιο βαθμό.²⁸

Η αξιολόγηση των παρεμβάσεων αυτών στην Ελλάδα είναι εν μέρει φτωχή και τα ελάχιστα ερευνη-

τικά στοιχεία που γνωρίζουμε περιορίζονται σε ένα μόνο πρόγραμμα γνωστικής συμπεριφορικής προσέγγισης.^{12,80-82} Στην Ελλάδα η έρευνα κινείται κυρίως προς την κατεύθυνση της διερεύνησης της γνώμης των γονέων για το πρόγραμμα εκπαίδευσης που εφαρμόζει ο κάθε φορέας. Ακόμη όμως και όταν οι γονείς δηλώνουν ικανοποιημένοι και νιώθουν ότι βοηθήθηκαν από ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα, αυτό δεν σημαίνει αυτόματα ότι είναι και αποτελεσματικό.

Το θετικό για τον ελλαδικό χώρο είναι ότι τα περισσότερα προγράμματα σχολών γονέων προσφέρονται δωρεάν και απευθύνονται στον γενικό πληθυσμό. Όμως, προγράμματα εκπαίδευσης γονέων όπως το πρόγραμμα του Πανελληνίου Συνδέσμου Σχολών Γονέων, τα προγράμματα του ΙΝΕΔΙΒΙΜ και των Κέντρων Πρόληψης του ΟΚΑΝΑ, το Incredible Years, το PET και το STEP, που εφαρμόζονται στην Ελλάδα, είναι άγνωστο κατά πόσο είναι αποτελεσματικά και κατά πόσο βοηθούν και ανταποκρίνονται στις ανάγκες των Ελλήνων γονέων, μιας και υπάρχει απουσία ερευνών για την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αυτών. Οι γονείς στην Ελλάδα του σήμερα, λόγω και της οικονομικής κρίσης, έχουν ανάγκη από προγράμματα εκπαίδευσης που μέσα από τυχαιοποιημένες ελεγχόμενες μελέτες θα διαπιστωθεί ότι είναι αποτελεσματικά. Τόσο οι αρμόδιοι φορείς, όσο και το επιστημονικό προσωπικό που οργανώνουν και εφαρμόζουν προγράμματα εκπαίδευσης γονέων χρειάζεται να λειτουργούν υπεύθυνα απέναντι στους γονείς. Ιδιαίτερα όταν για την εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών σε ορισμένες περιπτώσεις απορροφώνται και δαπανώνται αρκετά μεγάλα ποσά από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) η διεξαγωγή των ερευνών για την αποτελεσματικότητα προγραμμάτων εκπαίδευσης με αποδέκτες πληθυσμούς όπως οι γονείς και τα παιδιά τους, κρίνεται άκρως αναγκαία. Άκρως αναγκαία είναι και η επαρκής και με επιστημονικό τρόπο εκπαίδευση των συντονιστών που εφαρμόζουν τα προγράμματα αυτά.

Τα στοιχεία της παρούσας ανασκόπησης ίσως να αποτελούν ένα μικρό ερέθισμα για μια συστηματική και επιστημονική διερεύνηση, μέσω ποιοτικών και ποσοτικών μελετών, της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων σχολών γονέων που εφαρμόζονται στην Ελλάδα.

Parent schools: Definition, progress and structure

L. Konstadinidis,¹ P. Goga²

¹Greek Association for Cognitive and Behavioural Psychotherapies (GACBP), Thessaloniki,

²Association for Mental Health and Social Rehabilitation (EPSIKA), Thessaloniki, Greece

Psychiatriki 2015, 26:141–150

The institution of parent training is not an innovation. It exists since the beginning of the previous century. Presently, the parent training programmes or the so-called parent schools in Greece are structured programmes with specific coverage and set goals, their ultimate purpose is the prevention of the mental health of the child and they belong to a variety of interventions for parents. They address to parents of infants, toddlers, children and adolescents and show several differences regarding the form, content, purpose and theoretical direction they are based on. There are three categories of parent training programs. The programs that address all parents of the general population, the programs that are designed and implemented in special groups of parents or for a special purpose and the programs that address parents and children with specific serious problems. Usually, depending on their orientation, the parent training programs have either a parent-child relationship orientation (humanistic) or a behavioral orientation (behavioral). Research in the field of parent training saw that interventions based on Cognitive Behavioral Theory seem to be more effective than other interventions. The parent training programs-schools of parents are applied in almost all the regions of Greece. Unfortunately the existing data related to the structure, the content, the theoretical background and the effectiveness of these programs is not enough. The present study tries to review the bibliography concerning the development of the parent training programmes. The most significant data about the categories of the training programmes, as well as information about the structure, the content and the cost of these programmes, are also reviewed. Finally, the most popular programmes are mentioned based on their impact, according to the results of the studies.

Key words: Parent schools, parent training, prevention, cognitive behavioral approach.

Βιβλιογραφία

1. Dretzke J, Frew E, Davenport C, Barlow J, Stewart-Brown S, Sandercock J et al. *The effectiveness and cost-effectiveness of parent training/education programmes for the treatment of conduct disorder, including oppositional defiant disorder, in children*. Health Technology Assessment, 2005:9
2. Χουρδάκη Μ. Σχολές γονέων. *Σειρά γνώσεων: Επιστήμη & Ζωή*. Τόμος ΙΖ'. Χατζηριακώβου ΑΕ, Θεσσαλονίκη, 1976:107–109
3. Gibbs J, Underdown A, Stevens M, Newbery J, Liabo K. *Evidence nugget: Group-based parenting programmes can reduce behaviour problems of children aged 3–12 years. What Works for Children group*. Evidence nugget, 2003. Διαθέσιμο από: <http://www.whatworksforchildren.org.uk> (πρόσβαση 19/4/2010)
4. Zepeda M, Morales A. Supporting parents through parent education. In: Halfan N, Shulman E, Hochstein M (eds) *Building community systems for young children*. UCLA Center for Healthier Children, Families & Communities, Los Angeles, 2001
5. Hendricks AK, Balakrishnan R. *Review of parenting programmes: A report by the Families Commission*. Research Report No. 2/05, Families Commission, Wellington, 2005
6. Barlow J, Stewart-Brown S. Understanding parenting programmes: parents' views. *Prim Hlth Care Res Develop* 2001, 2:117–130
7. Centre for Community Child Health. Child behaviour: Overview of the literature. Monograph 3. In: O'Hanlon A, Patterson A,

- Parham J (eds) *Promotion, prevention and early intervention for mental health in general practice*. Aulseinet, Adelaide, 2007
8. Jané-Llopis E, Barry M, Hosman C, Patel V. Mental health promotion works: a review. *Prom Educ* 2005, (Suppl 2):9–25
 9. NSW Department of Health. *NSW Parenting Partnerships: a framework for mental health service involvement in promotion, prevention and early intervention through parenting initiatives - resource and literature review*. NSW Health Department, Sydney, 2003. Διαθέσιμο από: http://www.health.nsw.gov.au/pubs/2003/pdf/parent_strategy.pdf (πρόσβαση 13/10/2010)
 10. Patterson J, Barlow J, Mockford C, Klimes I, Pyper C, Stewart-Brown S. Improving mental health through parenting programmes: block randomised controlled trial. *Arc Dis Childhood* 2002, 87:472–477
 11. Γιαννοπούλου Ι, Τσομπάνογλου Γ. Προγράμματα εκπαίδευσης γονέων προσχολικής ηλικίας ως μέτρο πρόληψης διαταραχών της διαγωγής. *Ψυχιατρική* 2006, 17:224–236
 12. Κωνσταντινίδης Λ, Γκόγκο Γ, Μαυρέας Β. Σχολές γονέων γνωστικής συμπεριφορικής προσέγγισης. *Παιδ Έφηβ Ψυχ Υγεία Ψυχοπαθολ* 2008, 10:78–96
 13. Centre of Community Child Health. *Parenting information project*. Volume 2: Literature review. Department of Family and Community Services, Canberra, 2004
 14. Brim OG. *Education for child rearing*. Russell Sage Foundation, New York, 1959
 15. Sunley R. Early nineteenth-century American literature on child rearing. In: Mead M, Wolfenstein M (eds) *Childhood in contemporary cultures*. University of Chicago Press, Chicago, 1955:150–167
 16. Gentges I. *Γονέων Αγωγή. Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμος Β'. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1964:1–2
 17. Johnson JC. *The effects of parent education and authoritarian attitudes on parenting skills*. A dissertation in education. Texas Tech University, 1990. Διαθέσιμο από: http://wallace.tosm.ttu.edu/ETD-db/ETD-browse/browse?first_letter=all (πρόσβαση 5/10/2010)
 18. Davis G. *Childhood and history in America*. Psychohistory Press, New York, 1976
 19. Kessen W. The American child and other cultural inventions. *Am Psychol* 1979, 34:815–820
 20. Baldwin AL, Kalthoun J, Breese FH. Patterns of parent behavior. *Psychologic Monogr* 1945, 58:1–75
 21. Baldwin AL, Kalthoun J, Breese FH. The appraisal of parent behavior. *Psychologic Monogr* 1949, 63:1–85
 22. Χουρδάκη Μ. *Ψυχολογία της οικογένειας και εξελικτική, σχολική, εφηβείας*. Τρίτη έκδοση. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995
 23. Pugh G, De'Ath E, Smith C. Confident parents, confident children: Policy and practice in parent education and support. National Children's Bureau, 1996
 24. Day C, Davis H. A community child mental health service: a framework for the development of parenting initiatives. *Clin Child Psychol Psychiatr* 1999, 4:475–482
 25. Barlow J, Kirkpatrick S, Wood D, Ball M, Stewart-Brown S. Family and parenting support in Sure Start Local Programmes. National Evaluation of Sure Start, London, 2007
 26. Northside Partnership. *Preparing for life programme manual*. Northside Partnership, Dublin, 2008. Διαθέσιμο από: www.preparingforlife.ie/images/stories/reports/PFL_Manual_May_2008.pdf (πρόσβαση 24/9/2010)
 27. Μαδιανός ΜΓ. *Κοινωνική ψυχιατρική και κοινωνική ψυχική υγιεινή*. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000
 28. Patterson J, Mockford C, Barlow J, Pyper C, Stewart-Brown S. Need and demand for parenting programmes in general practice. *Arch Dis Childhood* 2002a, 87:468–471
 29. Goodson B, Hess R. *The effects of parent training program on child performance and parent behavior*. Stanford University, Stanford, CA, 1976
 30. Smith C, Pugh G. Learning to be a parent: A survey of group-based parenting programmes. Family Policy Studies Centre, London, 1996
 31. Mockford C, Barlow J. Parenting programmes; some unintended consequences. *Prim Care Res Developm* 2004, 5:219–227
 32. Groder S, Hyra A. *Developmental and Economic Effects of Parenting Programs for Expectant Parents and Parents of Preschool-age Children*. Partnership for America's Economic Success, Washington, 2009
 33. Sampers J, Anderson K, Hatung C, Scrambler D. Parent training programs for young children with behavior problems. *Infant Toddler Intervent* 2001, 11:91–110
 34. Grimshaw R, McGuire C. *Evaluating parenting programmes: A study of stakeholders' views*. National Children's Bureau and Joseph Rowntree Foundation, London, 1998
 35. Russell C. *Parent education: What is required to build the skills parents need to raise healthy children?* Invest in Kids: The Lawson Foundation, 2003
 36. Bagner DM, Eyberg SM. Further involvement in parent training: when does it matter? *J Clin Child Adolesc Psychol* 2003, 32: 599–605
 37. Firestone P, Kelly MJ, Fike S. Are fathers necessary in parenting training groups? *J Clin Child Psychol* 1980, 9:44–47
 38. Martin B. Brief family intervention. Effectiveness and the importance of including the father. *J Consult Clin Psychol* 1977, 45:1002–1010
 39. Webster-Stratton C. The effects of father involvement in parent training for conduct problem children. *J Child Psychol Psychiatry* 1985, 26:801–810
 40. Lundahl B, Nimer J, Parsons B. Preventing child abuse: A meta-analysis of parent training programs. *Res Soc Work Pract* 2006, 16:251–262
 41. Lundahl B, Risser H, Lovejoy C. A meta-analysis of parent training: Moderators and follow-up effects. *Clin Psychol Rev* 2006, 26:86–104
 42. Lundahl BW, Tollefson D, Risser H, Lovejoy MC. A meta-analysis of father involvement in parent training. *Res Soc Work Pract* 2008, 18:97–106
 43. Brown MB. *Recommended practices in parent education and support – A literature review*. University of Delaware, Cooperative Extension, 2000. Διαθέσιμο από: <http://ag.udel.edu/extension/fam/recprac/tablecon.html> (πρόσβαση 19/10/2010)
 44. Cheng Gorman J, Balter L. Culturally sensitive education: A critical review of quantitative research. *Rev Education Res* 1997, 67:339–369

45. Moore T, Ochiltree G, Cann W. *Effective intervention programs. Examples of effective interventions, programs and service models*. Centre for Community Child Health, Department of Human Services, Melbourne, 2001
46. Sanders MR. Parenting interventions and the prevention of serious mental health problems in children. *Med J Austr* 2002, 177(Suppl):S87-S92
47. Bauer NS, Webster-Stratton C. Prevention of behavioral disorders in primary care. *Curr Opin Pediatr* 2006, 18:654-660
48. Simkiss DE, Snooks HA, Stallard N, Davies S, Thomas MA, Anthony B et al. Measuring the impact and costs of a universal group based parenting programme: protocol and implementation of a trial. *BMC Public Health* 2010, 10:364
49. Linares LO, Montalto D, Li M, Oza VS. A Promising parenting intervention in foster care. *J Consult Clin Psychol* 2006, 74:32-41
50. Ralph A, Sanders MR. Preliminary evaluation of the Group Teen Triple-P program for parents of teenagers making the transition to high school. *Austr e-journal Advancem Ment Health* 2003, 2
51. Niccols A, Milligan K, Smith A, Sword W, Thabane L, Henderson J. Integrated programs for mothers with substance abuse issues and their children: A Systematic review of studies reporting on child outcomes. *Child Abuse Negl* 2012, 36:308-322
52. Lipman EL, Boyle MH. Social support and education groups for single mothers: a randomized controlled trial of a community-based program. *Can Med Assoc J* 2005, 173:1451-1456
53. Hashima PY, Amato PR. Poverty, social support, and parental behavior. *Child Developm* 1994, 65:394-403
54. Gross D, Fogg L, Webster-Stratton C, Garvey C, Julion W, Grady J. Parent training of toddlers in day care in low-income communities. *J Consult Clin Psychol* 2003, 71:261-278
55. Hallam S, Rogers L, Shaw J. Improving children's behaviour and attendance through the use of parenting programmes: An examination of practice in five case study local authorities. *Br J Spec Educ* 2006, 33:107-113
56. Petrie J, Bunn F, Byrne G. Parenting programmes for preventing tobacco, alcohol or drugs misuse in children < 18: a systematic review. *Hlth Educ Res* 2007, 22:177-191
57. Kaaresen PI, Ronning JA, Ulvund SE, Dahl LB. A randomized, controlled trial of the effectiveness of an early-intervention program in reducing parenting stress after preterm birth. *Pediatrics* 2006, 118:9-19
58. Hanna BA, Edgecombe G, Jackson CA, Newman S. The importance of first-time parent groups for new parents. *Nurs Hlth Sci* 2002, 4:209-214
59. Fabiano GA, Chacko A, Pelham JWE, Robb J, Walker KS, Wymbs F et al. A comparison of behavioral parent training programs for fathers of children with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Behav Ther* 2009, 42:190-204
60. Hutchings J, Lane E. Parenting and the development and prevention of child mental health problems. *Curr Opin Psychiatry* 2005, 18:386-391
61. Hartman RR, Stage S, Webster-Stratton C. A growth curve analysis of parent training outcomes: examining the influence of child risk factors (inattention, impulsivity and hyperactivity problems), parental and family risk factors. *J Child Psychol Psychiatry* 2003, 43:388-398
62. Matson ML, Mahan S, Matson JL. Parent training: A review of methods for children with autism spectrum disorders. *Res Autism Spectr Disord* 2009, 3:868-875
63. Scott S, Spender Q, Doolan M, Jacobs B, Aspland H. Multi-centre controlled trial of parenting groups for childhood antisocial behaviour in clinical practice. *Br Med J* 2001, 323:194-198
64. Mihalic S, Fagan A, Irwin K, Ballard D, Elliott D. *Blueprints for violence prevention*. Report. US Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Washington, DC, 2004
65. MacLeod J, Nelson G. Programs for the promotion of family wellness and the prevention of child maltreatment: A meta-analytic review. *Child Abuse Negl* 2000, 24:1127-1149
66. Jerram H, Raeburn J, Stewart A. The Strong Parents-Strong Children Programme: parental support in serious and chronic child illness. *N Zealand Med J* 2005, 118
67. Stewart-Brown, S. Research in relation to equity: Extending the agenda. *Pediatrics* 2003, 112:763-765
68. Tully L. *What makes parenting programs effective? An overview of recent research*. NSW Community Services, Centre for Parenting and Research, Sydney, 2009
69. Sanders MR, Turner, KMT. Reflections on the challenges of effective dissemination of behavioural family intervention: Our experience with the Triple-P - Positive Parenting Program. *Child Adolesc Ment Hlth* 2005, 10:158-169
70. Webster-Stratton C, Herman KC. Disseminating incredible years series early-intervention programs: integrating and sustaining services between school and home. *Psychol School* 2010, 47:36-54
71. Sanders MR, Markie-Dadds C, Turner KMT. Theoretical, scientific and clinical foundations of the Triple-P - Positive Parenting Program: A population approach to the promotion of parenting competence. *Parent Res Pract* 2003, (Monograph) 1:1-21
72. Alvy KT, Plunkett SW, Rosen LD, Pichardo N, Salinas V, Kulkin N et al. *Bringing parenting education into the early childhood care and education system*. Center for the Improvement of Child Caring 2003. Διαθέσιμο από: <http://www.ciccparenting.org/BringingParentingEd.aspx> (πρόσβαση 26/9/2010)
73. Gordon T. *Parent effectiveness training: The no-lose program for raising responsible children*. Wyden, New York, 1970
74. NREPP. *Active Parenting Now. SAMHSA's NREPP, 2008*. Διαθέσιμο από: <http://nrepp.samhsa.gov/ViewIntervention.aspx?id=110> (πρόσβαση 27/9/2010)
75. Kramer JJ. Training parents as behaviour change agents: Successes, failures and suggestions for school psychologists. In: Gutkin TB, Reynolds CR (eds) *The handbook of school psychology*. Wiley, New York, 1990
76. Shriver MD. Teaching parenting skills. In: Watson TS, Gresham FM (eds) *Handbook of child behavior therapy*. Plenum Press, New York, 1998:165-182
77. Cedar B, Levant RF. A meta-analysis of the effects of parent effectiveness training. *Am J Fam Ther* 1990, 18:373-383

78. Doherty WJ, Ryder RG. Parent Effectiveness Training (PET): Criticisms and caveats. *J Marit Fam Ther* 1980, 6:409–419
79. Moran P, Ghate D, van der Merwe A. *What works in parenting support?* A review of the International Evidence, Policy Research Bureau, Research Report RR574. Department for Education and Skills, London, 2004
80. Konstandinidis L, Goga P, Nikolaidis N, Simos G, Mavreas V. Effectiveness of a group-based cognitive behavioural parent training program in Greece. *Psychomed* 2008, 3:12
81. Κωνσταντινίδης Λ, Γκόγκο Γ, Σίμος Γ, Μαυρέας Β. Μελέτη διερεύνησης της αποτελεσματικότητας ενός ομαδικού προγράμματος εκπαίδευσης γονέων γνωστικής συμπεριφορικής προσέγγισης. *Ψυχιατρική* 2012, 23:221–230
82. Κωνσταντινίδης Λ, Γκόγκο Γ, Μαυρέας Β. *Σχολές Γονέων: διερεύνηση των δημογραφικών, οικογενειακών και συμπερι-*

φορικών χαρακτηριστικών των γονέων που προβλέπουν την ενεργή συμμετοχή στα προγράμματα εκπαίδευσης γονέων. Επιστημονικό Βήμα, 2012, 16:15–35

Αλληλογραφία: Λ. Κωνσταντινίδης, Ψυχολόγος MSc, PhD, Τσιμισκή 89, 546 22 Θεσσαλονίκη, Τηλ: (+30) 2310-283 462
e-mail: leftkon@otenet.gr & info@sxolesgoneon.com